

СИНТАКСИС И ХИПЕРСИНТАКСИС

ИВЕЛИНА САВОВА

ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ“

i_savova@abv.bg

Резюме: Работата съпоставя понятията синтаксис и хиперсинтаксис като понятия на различно йерархично ниво. От 60-те години на XX в. насам наред с „изреченския“ синтаксис се признава съществуването и на „надизреченски“ синтаксис – хиперсинтаксис, синтаксис на текста.

Работата коментира някои аспекти от проблематиката на хиперсинтаксиса – общи проблеми на трансфрастиката, видове изречения от гледната точка на текста, синтактично действащи механизми за свързаност. Характеризира се синтактичната единица на текстово ниво – надизреченското единство (микротекст).

Ключови думи: синтаксис, хиперсинтаксис, изречение, трансфрастика, свързаност, надизреченско единство

SYNTAX AND HYPERSYNTAX

IVELINA SAVOVA

KONSTANTIN PRES LAVSKY UNIVERSITY OF SHUMEN

i_savova@abv.bg

Abstract: The paper compares the terms syntax and hypersyntax as concepts at a different hierarchical level. Since the 1960s, along with sentential syntax, there has been growing recognition of the existence of super-sentential syntax – hypersyntax, text syntax.

The paper deals with some aspects of hypersyntax – some common problems of transphrastics, types of sentences from the textual point of view, syntactic mechanisms of connectivity. The author provides a characterisation of the syntactic unit at the textual level – the so-called transphrastic unit (microtext).

Keywords: syntax, hypersyntax, sentence, transphrastics, coherence, transphrastic unit

Въведение

Еволюцията на синтактичните идеи от средата на XX в. насам съпоставя понятията *синтаксис* и *хиперсинтаксис* като сходни, но йерархично разноредови понятия. Включването на текста в обхвата на лингвистичните изследвания през 60-те год. на XX в. насочва вниманието към механизми-

те и средствата, скрепяващи отделните изречения в по-големи цялости. Това води до осъзнаване на факта, че в граматиките на отделните езици съществуват и надизреченски правила. В теоретичен план това означава излизане извън пределите на изречението, традиционно представяно като висша езикова единица (и дори само като речева единица), и надстрояването над него на още едно ниво в модела на езиковата система – нивото на текста. Заговаря се за нова синтактична единица с трансфрастичен характер – надизреченско единство (свърхфразово единство, трансфрастично цяло). Наред с „изреченския“ синтаксис се признава съществуването и на „надизреченски“ (свърхфразов) синтаксис – *хиперсинтаксис*, *супрасинтаксис* или просто *синтаксис на текста*. Днес синтаксисът на текста е дял от текстолингвистиката и изучава начините за организация на речта на надизреченско равнище и правилата, на които тази организация се подчинява. В този обхват терминът е синонимен и с едно от значенията на термина *граматика на текста*.¹

В предметната област на хиперсинтаксиса се включват разнородни феномени. Тук на първо място е проблематиката на „прекрачването“ извън границите на изречението, на свързаността на изреченията и видовете повърхнинни връзки, на подемането и препращането на текстова информация, на субституцията, кореференцията и изотопията, на ролята на изреченските теми и реми за разгръщането на текстовата тема. Тук са също въпросите за автосемантичните и синсемантичните изречения, за инициалните и продължаващите изречения, за правилата на междуизреченската граматичност, за строежа и класификацията на надизреченските единства и пр.

Предлаганото изложение ще коментира обзорно някои от посочените явления. Това ще бъдат видовете изречения от гледната точка на текста, участието на изреченските теми и реми в текстовата тематична прогресия, проявата на някои синтактично действащи механизми за свързаност. Ще се характеризира и синтактичната единица на текстово ниво – надизреченското единство (микротекст). Ще бъде проследено развитието на някои понятия от изреченския синтаксис на хиперсинтактично ниво, както и появата на нови понятия на това ниво.

1. Общи проблеми на трансфрастиката

1.1. Разумно е изложението да започне с понятието *трансфрастика* (лат. *trans* – през, отвъд, гр. *phrasis* – израз). Това е съвкупността от всички явления, излизайки извън границите на отделното изречение. Да вземем за пример употребата на местоименни думи. В откъса „Момичето се усмихна. Това му хареса“ местоимението *това* в „своето“ изречение може да се определи морфологично и синтактично, но не и семантично, тъй като изречението не разкрива какво значи „това“. За да се изясни ситуацията, трябва да се „погледне“ в предходното изречение, от което става ясно, че *това* в дадения случай означава „усмихването на момичето“. В коменти-

раното изречение е употребено и друго местоимение *му*, за чиято семантизация цитираният откъс не дава никаква представа. За разкриване на неговото съдържание трябва да се „погледне“ в някое още по-предишно изречение, в което обектът, назован тук чрез *му*, е упоменат с автосемантична номинация. По подобен начин стоят нещата и с употребата на определителен член (и на другите показатели за определеност), посочващ съответния обект като познат на базата на някакво предходно негово назоваване. Изборът на глаголно време за предиката в дадено изречение също не може да получи обяснение в рамките на това изречение, тъй като зависи от текстовете, а не от изреченските условия; именно текстови правила контролират т.нар. съвместна употреба на глаголните времена. Такива правила определят също избора на конкретна словоредна схема за синтактичните елементи в дадено изречение, което се регулира от развитието на текстова информация.

1.2. Основно при анализа на текстоизграждането е понятието **връзка**. Връзката е отношение между два елемента в текста, съотнесени един с друг по модела: „Преди години ѝ прати *картичка от Швейцария*. Тази *картичка* и досега ѝ е скъп спомен“. Връзката обхваща кохезивния елемент (*тази картичка*) и елемента, който се предполага чрез него (*картичка от Швейцария*); същевременно понятието отразява факта, че кохезивният елемент зависи от другия и се интерпретира чрез него.

Връзки могат да се създават между всякакви текстови конституенти: между елементни номинации (като в цитирания пример), между група елементни номинации и друга елементна номинация, между изречения, между изречение и елементна номинация, между текстов откъс (група изречения) и елементна номинация, между текстов откъс и изречение (например при въвеждане на заключение), между отделни текстови откъси (в аспект на съпоставяне, противопоставяне, сравнение, например паралелното построяване на частите на народната песен „Назад, назад, моме Калино“). Следните примери илюстрират основните случаи: „Обичам *череша* и *смокини*. Харесвам и *дюлите*. От **тези плодове** стават чудесни сладка“, „Само *туктам* виждаха *дрипави селяци*, които *глождеха* някой *корен* и *гледаха* *тъпо* и *равнодушно*. Или *чуваха жени да плачат* из *гробницата*“ (Й. Йовков), „Семейството *имало вила на морето*. **Това** е *опашата лъжа*“, „*Вие при случай ще бъдете* и в *Париж*, и на *много други места*. *Ще живеете* в *приятни къщички*..., *ще посещавате хубави заведения*, *ще имате красиви приятелки* и *изобщо ще се радвате на свободата*. Но **всички тези неща** трябва да се заплащат“ (Б. Райнов).

Връзките между отделните текстови конституенти могат да бъдат *експлицитни* и *имплицитни*, *анафорични* и *катафорични*, *контактни* и *дистантни*, *плавни* и *обобщителни*, *преки* и *опосредствани*, *локални* и *глобални*, *постъпателни* и *радиални*, *верижни* и *паралелни* (виж по-подробно Добрева, Савова/Dobрева, Savova 2000: 214 и сл.).

2. Проблематика на изреченията в текста

Този въпрос засяга типа на изреченията като текстови компоненти и ролята на техните комуникативни съставки за развитието на текстовата тема.

2.1. Тук на първо място излизат понятия като *автосемантично* и *синсемантично изречение*, *инициално* и *продължаващо изречение*, *изречение с „твърдо“* и с *„меко“* начало.

Автосемантичното изречение е изречение със самостоен, независещ от актуалния контекст смисъл, например „Кметът обеща да отвори широко вратите на общината за предложенията на гражданите“. Такова изречение е граматически неподвластно на съседни изречения; то е пълноструктурно построение, а елементните номинации в него са пълнозначни думи. В текстовете автосемантични са по принцип т.нар. инициални изречения.

Синсемантичното изречение е структурно и съдържателно зависимо от контекста, тип „На първата си оперативка той поиска сведения за досегашните проекти“. То често е елиптично и съдържа компоненти, семантизиращи се с опора върху предходна или следходна информация. В текстовете синсемантични са обикновено т.нар. продължаващи изречения.

Инициално изречение (или още *начално изречение*) е всяко изречение в текста, с което започва ново тематично разклонение. То въвежда някакво ново (друго) „състояние на нещата“, чието излагане предстои надясно от него. Инициалното изречение по принцип е автосемантично. Характеризира се със смислова самостоятелност и независимост, с липса на показатели за структурна свързаност с предходни изречения (местоименни думи, пропуснати части, присъединителни съюзи и др.). К. Хайдолф би обозначил всичките му елементи с признак $/-m/$.² В следния откъс инициални са двете графично маркирани изречения: „*Имало едно време един цар*. Той имал три дъщери. Първата била хубава, втората била по-хубава от първата, а третата – най-хубава от всички. *Веднъж в столицата пристигнал един юнак момък*. Той произлизал от благороден, но западнал род...“. В текстовете инициалните изречения се редуват с неинициални, като обикновено след едно инициално следват няколко продължаващи. Първото инициално изречение в текста се определя още като *текстооткриващо* и може да служи като маркер за абсолютно начало на текста (ако преди него няма друг начален маркер, например заглавие).

Продължаващо изречение (или още *неначално изречение*) е всяко изречение в текста, което е ангажирано с по-нататъшното развитие на тема, подхваната в предходно изречение. Свързано е най-малко с още едно изречение, от което произтича непосредствено (и затова понякога се нарича *изречение извод*). Другото изречение съответно може да бъде както инициално, така и неинициално. Продължаващите изречения са по принцип синсемантични, респ. имат поне един признак $/+m/$. В следния откъс продължаващи са всички прости изречения след първото: „Имало едно време

един цар. *Той имал три дъщери. Първата била хубава, втората била по-хубава от първата, а третата била най-хубава от всички*“. Тук второто изречение е пряко свързано с първото (чрез *той*), третото произтича от второто (чрез елипсата на *дъщеря* и чрез релацията на числителните) и т.н. Очевидно е също, че третото, четвъртото и петото просто изречение са свързани помежду си чрез смислов и структурен паралелизъм, а същевременно и с второто, чиято рема (*три дъщери*) развиват. Тези три изречения поддържат косвена връзка с инициалното изречение.

Изречения с „твърдо“ и с „меко“ начало са термини на Й. Мистрик за фиксиране на степента на споеност между всеки две съседни изречения, наричана от него *глутинация* (Mistrík 1975: 65).

Изречение с твърдо начало е такова, което започва със съществително име (или субстантивна група) във функция на автосемантичен подлог (Mistrík 1975: 65). В този случай степента на споеност на даденото изказване с непосредствено предходното е ниска или равна на нула. Също „твърди“, но в по-малка степен, са и началата, представени от (автосемантични) допълнения съществителни.

Изречение с меко начало е изречение, започващо със съединителен съюз, анафорично местоимение, глагол. Тези началноизреченски елементи сигнализират според автора силна смислова свързаност с непосредствено предходни изречения, висока степен на междуизреченска споеност, на компактност и непрекъснатост на текста. За най-мощен изразител на съотнесеността на изказванията в словесния продукт се смята началноизреченският съчинителен съюз.

2.2. По-нататък стои проблематиката на *изреченските теми*³ и *реми* и на текстовата *тематична прогресия*.

Понятията *тема* и *рема* са понятия от теорията за актуалното членение на изречението от класическия му период (Матезиус/Matezius 1967 – първо изд. на статията 1939). Днес те се смятат за остарели, но в хиперсинтаксиса се използват, както са ги използвали за целите на текстоописание-то последователите на В. Матезиус (основно Фр. Данеш) при развитието на теорията за тематичната прогресия в текста.

Отделянето на тематична и рематична част в дадено изказване е резултат от смисловата свързаност на това изказване с друго (предходно) изказване. Изреченската тема и ремата са компонентите, на които изречението се дели от гледната точка на текста, т.е. *когато то се разглежда като текстов градивен елемент*. Във връзка с това М. Халидей определя съвкупността от езикови ресурси за изразяване на темата и ремата като „текстуален компонент“ на езика (Хэллидей/Halliday 1978: 143).

За хиперсинтаксиса е съществено, че темите и ремите на последователните изречения са *пряко ангажирани с разгръщането на текстовата тема* – това значи с въплъщаването на темата в поредица от изречения и придвижването ѝ напред. В процеса на постъпателното предаване на текстова информация изреченските теми и реми имат различна роля – темите

скрепват текста, а ремите го обогатяват съдържателно. Темите и ремите създават онзи особен механизъм за линейно структуриране на текста, наричан *тематична прогресия*⁴.

Под *тематична прогресия* се разбира последователното въвеждане на темите на отделните изказвания в текста, тяхното взаимно съотнасяне и преплитането им с ремите, обуславящо напредването на информацията и разгръщането на текстовата тема.

Основно значение в процеса на общото тематично развитие имат изреченските теми, чиято ниска информационна натовареност ги прави важно градивно средство. Комплексът от свързаните една с друга изреченски теми в даден текст създава според Фр. Данеш „скелета на текстовата постройка“.

Основните типове тематична прогресия, описани от Фр. Данеш, които са с доказано присъствие и на български език, са: 1) проста линейна прогресия – темата на всяко предходно изказване става тема на следващото; 2) прогресия с постоянна тема – темата на дадено изказване остава тема и на следващото; 3) прогресия с изведени теми – от една експлицирана или само имплицитна хипертема, се извеждат частни спрямо нея теми; 4) прогресия с разцепена тема – разчленяване на дадена тема на две или повече части, всяка от които става изходен пункт за самостоятелна тематична прогресия; 5) прогресия с тематичен скок – пропускане на тематичен елемент, който се възстановява ясно от контекста или ситуацията (примери у Добрева, Савова/Dobрева, Savova 2000: 151 и сл.).

Посочените типове тематична прогресия са абстрактни модели, които в конкретните текстове се проявяват комбинирани, и то в уникални комбинации, с което се създава и уникалната постройка на всеки отделен текст.

3. „Синтактични“ механизми на текстоизграждането

Основен проблем в синтаксиса на текста са механизмите, ангажирани в процеса на текстуирането и наричани поради това *текстуиращи механизми*.

Текстуиращите механизми (типове) са начините, по които в повърхнинната структура на текста отделни конституенти се свързват един с друг. Такива механизми са *лексикалната рекуренция (повторение), синонимизацията, антонимизацията, прономинализацията, прономиналната антиципация, реноминализацията, словната трансформация, номинализацията, елиптирането, юнкцията*, различните видове *паралелизъм* и пр. (подробно описание виж у Добрева, Савова/Dobрева, Savova 2000: 220 и сл.).

Във връзка с настоящата тема особен интерес представляват „*синтактичните*“ механизми за *свързаност*. Това са текстуиращи типове, потясно ангажирани с общото синтактично изграждане на текста. Те осигуряват свързването на конститутивните единици чрез отношения на присъединяване, съпоставяне, противопоставяне, чрез посочване на едновремен-

ност, предходност, следходност, на пространствена близост или раздалеченост, на отношения от типа причина, условие, цел, отстъпване и др., чрез представяне в друг аспект, чрез кондензиране, подреждане, извеждане и под. С такава функция се проявяват юнкцията, словната трансформация, номинализацията, юкстапозицията, някои разновидности на елиптирането, на лексикалната рекурсия, на синонимизацията, на прономинализацията и др.

3.1. При **елиптирането** например свързването на текстови конституенти се осъществява чрез пропускане на части от единия в другия конституент: „Бижутата в чекмеджето *бяха непипнати*. Парите също Ø“. Елипсата действа на близко разстояние. Типична е анафоричната елипса, която може да бъде и серийна. Особен вид елиптиране в българския език е пропускането на еднакъв подлог към третоличен глагол в последователни изречения, например „*Таранките са хубави риби*. Ама по това време Ø не кълват. Замръзнало ли е, Ø не кълват“ (Разг. реч). Предимството на елиптирането като текстуиращ тип е в освобождаването на възприятието от информационния „баласт“. С това се повишава икономичността и ефективността на самия речев продукт.

3.2. При **номинализацията** предходна информация, вплътена в изреченска конструкция (или в по-голям откъс), се подема в следващ текстов конституент преобразувана в съществително име (именна група), тип: „*България дава на Македония 12 изстребителя МиГ-21 и 12 щурмови хеликоптери Ми-12*, съобщи скопският вестник „Дневник“. **Новината** била потвърдена от дипломатически източници“ (24 часа). Чрез номинализацията се преназовава с именна група някакъв цялостен факт, събитие, ситуация, действие, състояние, мисъл, реч и именната група се включва в следваща синтактична структура като номинативна съставна част. Антецедентът на единицата, получена чрез номинализация, е с разнообразен строеж – може да е отделен глагол и тогава номинализацията се проявява просто като вид **словна трансформация** (*блъсна... сблъсък*); може да се равнява също на глагол и негов актант (*вали сняг... снеговалеж*), на цяло изречение, на няколко последователни изречения, вж.: „*Въоръжен отряд от РПУ Ябланица обикаля съседните ниви и търси хищника*. Засега обаче **операцията** е нахалос“ (Дневник). Високата честота на номинализацията се обяснява със способността ѝ да осигурява икономично скъсяване на изреченския план, като същевременно поддържа актуалността на информацията, представя я в удобен за развитието на темата вид и дори може да я квалифицира субективно в някакъв аспект.

3.3. Механизъм с чисто синтактични потенции е **юнкцията**. Терминът е пренесен от изреченския синтаксис.⁵ В синтаксиса на текста се използва в разширен смисъл.⁶

Юнкцията характеризира начина, по който две съобщени състояния на нещата се съотнасят (например в аспект на съединяване, алтерниране, някакъв вид поясняване, допълване и т.н.). За реализирането на юнкцията се

използват множество разнородни средства, наричани *юнктиви*.

Сред най-характерните типове юнктиви са т.нар. *междуизреченски съюзи*. Те стоят в началото на дадено изречение, обаче действат не в пределите на това изречение, а осъществяват връзка с предходен сегмент на текста – изречение или група изречения, например: „Изобщо тук нищо не напомня за някогашната преизподня... *И* може би само гарваните подуват неуловимия мирис на леш“ (Св. Минков), „След половин час ще завали. *Но* ще бъде за кратко – летен дъжд“ (Ем. Станев), „Помните, нали, как живееше войската до великия Мехмед: без хляб, без земя. *За* да има повече за моллите“ (В. Мутафчиева).⁷ Съюзният елемент конкретизира смисловите отношения между самостоятелни синтактични структури, като свързва „своето“ изречение с друго, отделно оформено изречение или по-голям изреченски комплекс от предходната част на текста. Така периметърът на съюза вече не е изреченски, а надизреченски; самият съюз вече не е елемент на граматиката на изречението, а на граматиката на текста.

С юнктивна функция на текстово ниво се проявяват и съчинителни, и подчинителни съюзи, но със значителен количествен превес на съчинителните.

Междуизреченските съюзи обичайно реализират значения, близки до значенията на съюзите с вътрешноизреченско действие. Понякога създават обаче и по-специфични смислови взаимоотношения с предходния контекст. Те могат да се използват например за въвеждане на парафраза на казаното, на извод от него или пояснение (*или*), за осъществяване на преход към нова тема (*а*), за връщане към прекъснатата или просто към предишна тема (*та, и тъй, колкото до*), за въвеждане на някакво внезапно или необичайно действие, за някакъв преход от едно състояние към друго (*но, и ето, но ето*), за изразяване на емоционално отношение на говорещия и на различни модално-експресивни оттенъци (*и, но*), например: „Една група организми е биоценоза, когато има определен състав, обитава определен биотоп и (...). *Или* биоценозата трябва да е съставена и структурирана така, че...“ (Биология, X кл.), „Всичко, което имаше, беше го дал. *А* гората беше се раззеленила вече цяла“ (Й. Йовков), „... и отивам един ден... – Татко, да ти сипя ли още от мусаката? – Не ща вече, Диде, наядох се. *Та* отивам един ден...“ (Разг. реч), „Обадиха се морни души и заехтя полето пак от смях и песни. / *Но* ето че дотича... босоного хлапе и уплашено обади, че...“ (Елин Пелин).

Удобен тип юнктиви са *изразите, осъществяващи смислови преходи* между отделни части на текста в аспект на добавяне, доуточняване, уговорка, противопоставяне, присъединяване на нова тема, отклоняване от основната тематична линия, подреждане, преход към обобщение или заключение и пр. С такава функция се използват изрази като *при това, освен това, ето защо, в заключение, наистина, действително, също така, иначе казано, с други думи, впрочем, между другото, все пак, при все това, от една страна, от друга страна, първо, второ, разбира се, естест-*

вено и много други, например: „Крез... пресича граници и иска да има повече от своето. *Между другото* той е отнел свободата на малоазийските гърци. *Освен това* свише му е дадено да плати за престъпление на своя праядо Гигес... *Трето*, той има лична вина, защото вярва суетно в своето благополучие“ (Б. Богданов), „Целият му творчески път на върха е осеян с над 100 роли... *И все пак* Рудолф Нуреев ще бъде запомнен... най-вече с ролите си на принцове“ (БТА).

Мощен юнктивен потенциал имат определени *изрази с обстоятелствена семантика*. Те осъществяват голям брой междуфразови връзки, основани на времеви, пространствени, количествени, модални (за начин), целни, отстъпителни, сравнителни и пр. отношения между действия, обекти, факти и събития. Особено явна е междуиреченската функция на *наречията за време и място* като *най-напред, после, по-късно, скоро, вътре, навън, наблизо* и пр. Те дават съответна обстоятелствена характеристика на ситуацията, съобщена в изречението, в което са употребени, но характеристиката е релационна – представя събитието с оглед на времевите и пространствените му връзки с друга, съобщена в предходно изречение ситуация: „Два-три пъти тя дълбоко пое въздух и силно изпръхтяваше... *После* заскача и заигра, като дете, като момиче“ (Й. Йовков), „Полянката... беше навътре в корията. *Наблизо* имаше път“ (Г. Караславов). По подобен начин действат и местоименните наречия и местоименните изрази от типа *тогава, след това, така*, например: „Най-после се умориха и тръгнаха покорно. *Тогав*а чичо Митуш обърна каруцата“ (Й. Йовков), „... те заспиват зимен сън. *Така* преживяват неблагоприятните условия“ (Природознание, IV кл.).

Подобно на наречията се използват и *други изрази с обстоятелствен характер* (предложни изрази и словосъчетания с различна сложност) като: *на другия ден, скоро след Великден, малко преди Коледа, от този ден нататък, през няколко улици, по аналогичен начин, при подобни условия, по същата причина, за спомената цел* и пр., например: „Една вихрушка се повдигна от пепелището на мегдана... изправи се и се извиши нагоре. *След малко* всичият той прах се разнесе... Токмакчията седеше *в това време* на чердака“ (Й. Йовков), „Соята е богата на изофлавонови, които стимулират естрогена... *Точно по същия начин* действа и популярното лекарство тамоксифен“ (Сега), „– Какви са шансовете на Боян Петров да оцелее след пълни седем дни при много силен вятър и изключително ниски температури? – За съжаление възможностите на човек да оживее *при подобни условия*... са крайно ниски“ (Топспорт).

В редица случаи с юнктивна функция се проявяват и *междуфразови частици, числителни имена*, а в устната реч и конкретни *интонационни типове*.

3.4. Специално място сред синтактичните текстуиращи типове има т. нар. **юкстапозиция** (лат. *iuxta* – близо). В изреченския синтаксис терминът се прилага за обозначаване на безсъюзната връзка в рамките на слож-

ното изречение.⁸ В хиперсинтаксиса с този термин се назовава съполагането, непосредственото съединяване, простото позиционно прикрепване на дадено изречение към предходното.

Юкстапозицията е най-простият синтактичен механизъм за постигане на локално междуизреченско свързване. При нея смисловата връзка между съположените изречения няма друг специален израз освен позиционния контакт между тях и – в устната реч – специфичната присъединителна интонация, например: „Вечерният здрач бавно и неусетно потъмня. В небесата една след друга затрепкаха светли звездици. В близкия вир закряха жаби... По пътя над воденицата за към село заглъхна шумен смях и говор на жътвари. По кривата пътечка въз реката мерно задрънка клопотарче“ (Елин Пелин). В такива случаи действа т.нар. презумпция за свързаност. Нормално очакване за един текст е да бъде свързан. Възприемащите по естествен начин предполагат кохезия и интерпретират текстовите компоненти с оглед на това предположение дори когато не виждат явни белези за свързаност. Разбира се, смисловото единство на съответния откъс се поддържа и от тематичната съотнесеност на отделни лексикални единици (в примера: *вечерен, здрач, потъмня, звездици*), от еднаквото темпорално, респ. и аспектуално, изграждане на изреченията; разчита се и на екстралингвистичните познания на възприемащите (в примера: на осъзнаване на връзката между падането на нощта и появата на характерни нощни шумове).

4. Основна синтактична единица на текстово ниво

Основна синтактична единица на текстово ниво и главен предмет на синтаксиса на текста е *надизреченското единство*. То е група от няколко изречения, тясно свързани смислово, функционално и структурно. Мисли се като най-малкото относително самостоятелно обединение на изречения в цялостния текст, като „прекрачваща границите на изречението синтактична единица“ (израз на О. И. Москалка).

Интересът към тази единица започва през 40-те год. на XX в. За пръв неин изследовател се смята Н. С. Поспелов в Русия, който в две свои работи от 1948 г. я коментира под името *сложно синтактично цяло* (Поспелов/Pospelov 2010). Почти по същото време в Германия К. Бост проявява интерес към „нишките, протегнати от едно изречение към друго“ и говори за „общност от изречения“ (у него Satzgemeinschaft – Boost 1949). Може да се каже с оглед на това, че основите на езиковедското проучване на текста са поставени по времето, когато в рамките на частните синтактични изследвания е бил проявен интерес към връзките в една група от изречения, очевидно обединяващи се в някакво по-тясно смислово и граматическо единство.

Надизреченското единство се описва от изследователите различно – като синтактична, композиционна, стилистико-композиционна или синтактико-стилистична единица. За назоваване на явлениято се употребяват

множество термини (за тях виж по-подробно у Добрева, Савова/Dobreva, Savova 2009). У нас се използва основно терминът *надизреченско единство*.

Надизреченските единства, наред с изреченията, са най-типичните съставки на текстовете с достатъчен обем. Изреченията, макар да са задължителни текстови конституенти, сами по себе си са предмет на изреченския синтаксис; надизреченските единства, обратно, са с характер на „собствен“ изследователски предмет на текстолингвистиката (в раздела ѝ синтаксис на текста). В текстовете, съдържащи повече от едно надизреченско единство, всяко от тях е равностойно на отделен микротекст (поради което терминът *микротекст* е основен синоним на термина *надизреченско единство*).⁹

4.1. При изясняване на *същността на надизреченското единство* е важно, че всичките му особености произтичат от това, че изреченията *развиват една текстова микротема* (най-малка, нечленима по-нататък тема в текста). Този именно белег следва да стои и в дефиницията на надизреченското единство. С оглед на това надизреченското единство (микротекстът) може да се определи като *текстов отрязък, в който се развива една най-малка част на общата текстова тема (една микротема) и който е относително завършена, смислово и структурно обособена част на текста с ранг на негова основна изграждаща единица*. В типичния си вид надизреченското единство представлява съвкупност от няколко, непременно последователни, изречения (най-често от три до седем), обединени от микротемата, допълващи се при нейното разкриване и споени поради това чрез тесни смислови и структурни връзки.

4.2. За определянето на *границите на надизреченските единства* най-често се търсят формални критерии – наличието/липсата на определени езикови особености, сигнализиращи граничните пунктове между единствата. Като обща предпоставка служи идеята, че първото изречение в микротекста е автономно и пряко несвързано с предходните изречения, а останалите компоненти в същия микротекст са в по-тясна езикова зависимост един от друг. Приема се, че надизреченското единство се състои от едно автосемантично и следващи синсемантични изречения и завършва пред следващото автосемантично изречение.¹⁰

В редица случаи обаче формалните показатели не са достатъчни. Такива показатели невинаги присъстват, а и когато ги има, невинаги са ярки и безспорни. Ясно е също, че отделните надизреченски единства не са херметични, изолирани една от друга структури – като части на едно цяло те неизбежно са свързани едно с друго: елементи от рода на тези, които действат в границите на единствата, се „протягат“ от едно надизреченско единство към друго, обединявайки съответните единства в по-големи тематично-смислови комплекси (обединения от микротекстове с различна големина и ранг). Затова изследователите предлагат и други критерии – интона-

ционни, функционални, смислови (по-подробно Добрева, Савова/ Dobрева, Savova 1994: 134). При това и те едва ли „работят“ самостоятелно.

Максимално точното определяне на границите на единствата изисква прилагане на *комплексен критерий*, опиращ се върху специфичното действие на множество частни разграничаващи белези. Все пак един от тези белези е основен и това е белегът, който стои в дефиницията на надизреченското единство – организирането на изреченията в единството около *една* микротема. Това дава основание определянето на лявата и дясната граница на надизреченското единство в текстовото цяло да се опре преди всичко на показателя *смяна на микротемата*: преходът към нова микротема недвусмислено бележи началото на ново надизреченско единство.

4.3. За *класификация на надизреченските единства* се прилагат различни критерии.

Според начина на осъществяване на комуникативното взаимодействие между общуващите се обособяват *монологични* и *диалогични единства*.

По-нататък според функционално-смисловата си натовареност монологичните се делят на единства тип *описание, повествование, разсъждение, съобщение, подбуда* и др. Диалогичните единства се типологизират по-трудно и с голям разноразбой между изследователите. Типологизацията обичайно се прави според функционалните особености на репликата стимул и комбинацията между нея и следходната реплика реакция (респ. поредицата от такива комбинации). Обособяват се диалогични единства *със стимул въпрос, със стимул съобщение, със стимул подбуда* и под. Функционално-смисловите отношения най-лесно се проследяват в двучленните диалогични единства със съотношения между стимулите и реакциите от типа: *въпрос ~ отговор, предложение ~ приемане/отхвърляне, сведение ~ оценка, подбуда ~ приемане/отхвърляне, съобщение ~ потвърждение/ограничение/допълване/извод/емоционална реакция, твърдение ~ одобрение/неодобрение/противопоставяне* и под. Най-проучено във всякакъв аспект е т.нар. въпросно-отговорно единство.

С оглед на типа връзка между изграждащите единици се различават надизреченски единства с *верижна* или с *паралелна връзка*. Подходът е прилаган предимно към монологичните единства, но подобни отношения се проявяват и в диалогичната реч.

Всички класификационни критерии допускат проява на смесени типове единства (например монологично-диалогични, повествователно-описателни, верижно-паралелни и др.).¹¹

4.4. Следващият въпрос е *как битува надизреченското единство в рамките на целия текст*.

Текстът реално съществува като поредица от изречения, разположени в общ линеен ред. Авторът поражда тази поредица по свършено прост начин: чрез механизма на тематичната прогресия той разгръща всяка от предвидените микротеми в последователности от по няколко изречения. Когато развие първата микротема, минава към следващата, после към по-

следващата и т.н., а „зад гърба му“ остава верига от изречения. Тези изречения обаче са групирани в тематични „сплитки“, в неголеми цялости – надизреченски единства. Така и самите единства съществуват подредени в линеен ред – едно след друго.

Заклучение

Описаните прояви на трансфрастиката присъстват в текстовия синтаксис на всички езици. Без да се пренебрегват ограниченията, които се дължат на конкретноезикови граматични и други специфики на отделните езици, може да се каже, че на нивото на текста преобладават еднаквите за всички езици строежни принципи и закономерности. Във връзка с това описанието на начините за изграждане на текстовите компоненти в даден конкретен език до голяма степен е описание и на езиковите универсалии на хиперсинтактично равнище въобще.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Проблематиката на синтаксиса на текста е представяна методологически и в конкретиката на отделни явления в неизброимо множество публикации. Едни от най-ранните са: Пospelov/Pospelov 2010 (първо изд. на статията 1948); Boost 1949; Dressler 1970; Дресслер/Dressler 1978; Palek 1971; Палек/Palek 1978; Hendricks 1972; Солганик/Solganik 1973; Halliday, Hasan 1976; Bajzicková 1979; Золотова/Zolotova 1979; Москальская/Moskal'skaia 1981.

² В постановката на немския учен *признакът /m/* се приписва на компонентите на дадено изречение според отношението им към предходния контекст (Хайдолф/Haydolf 1978: 210 и сл.). Символът /m/ е абревиатурно образуван от англ. *mentioned* (споменат). Всеки изреченски елемент, който е споменат вече в предходните изречения, притежава признак /+m/; съответно споменаващите се за първи път елементи носят признак /-m/. В текста има изречения, в които всички елементни номинации могат да се обозначат с /-m/, и съответно изречения, в които поне една съставка носи признак /+m/.

³ Терминът *тема* е омонимен, със самостоятелни употреби в изреченския синтаксис и в хиперсинтаксиса. В изреченския синтаксис терминът корелира с предмета на изказването. В теорията на текста тема е „това, за което се говори в текста (или в отделна негова част)“ (Добрева, Савова/Dobрева, Savova 2009: 244–245).

⁴ Терминът *принадлежи* на Фр. Данеш (Daneš 1968); чешкият оригинал е *tematická posloupnost* – букв. „тематична последователност“; самият термин става популярен чрез английски (thematic progression).

⁵ В концепцията на Л. Тениер например терминът се използва за обозначаване на един от начините за свързване на изреченски компоненти. Назовава тип връзка, при който се свързват синтактично равноправни елементи (съчинение, паратаксис) (Теньер/Tesnière 1988: 335 и сл. – първо изд. 1953 г.).

⁶ Р. дьо Богранд и В. Дресслер например коментират четири типа текстова юнкция – конюнкция (съединяване), дизюнкция (алтерниране), контраюнкция (противопоставяне), субординация (подчинително поясняване) (Beaugrande, Dressler 1981: 77). Още по-широко е схващането на М. Халидей и Р. Хасан, макар те да

наричат съответния кохезивен тип просто конюнкция (Halliday, Hasan 1976: 238). В предлаганото изложение също е прието широко разбиране за явлението.

⁷ Ясно е, че трябва да се прави разлика между последното изречение и изречението като: „*Когато* се върна, ще ти се обадя“, „*Ако* мога, ще дойда“, където началноизреченските съюзи са с вътрешноизреченска функция – въвеждат подчиненото изречение в рамките на даденото сложно съставно изречение.

⁸ В граматиките на редица езици се описват следните начини за свързване на простите изречения в състава на сложното: съчинение (coordination), подчинение (subordination), безсъюзие (juxtaposition). В някои случаи вътрешноизреченската юкстапозиция се ограничава само до съчинителното безсъюзно свързване.

⁹ Термините микротекст и надизреченско единство се различават по гледната точка, от която са създадени. При микротекста главен характеризиращ белег е фактът, че в съответната единица се развива една *микротема*; при надизреченското единство се изтъква строежната страна – това, че се обединяват тясно свързани изречения. В структурен план *микротекстът* най-често представлява *надизреченско единство*, но може да бъде равен и на отделно (просто или сложно) изречение.

¹⁰ Според К. Хайдолф началната граница е при изречение, в което всички елементи носят признак /-m/ (Хайдолф/Наудолф 1978). По подобен начин у Р. Харвег вътрешнотекстовото сегментиране се основава на прекъсването на субститутивната верига – началото на дадена текстова част е маркирано с липса на думи заместители (Harweg 1968: 148). За Й. Мистрик лява граница на междуизреченските единства бележат изреченията с „твърдо“ начало, а дясната граница се определя от следващото „твърдо“ начало (Mistrík 1975: 65).

¹¹ Проблематиката на надизреченското единство и строежните му особености са описани по-пълно у Добрева, Савова/Dobрева, Savova 1994: 120 и сл.

ЛИТЕРАТУРА

- Добрева, Савова 1994: *Добрева, Е., И. Савова*. Проблеми на изграждането на текста. Шумен, Глаукс.
- Добрева, Савова 2000: *Добрева, Е., И. Савова*. Текстолингвистика. Уводен курс. Шумен, Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“.
- Добрева, Савова 2009: *Добрева, Е., И. Савова*. Текст и дискурс. Терминологичен справочник. Велико Търново, Фабер.
- Дресслер 1978: *Дресслер, В.* Синтаксис текста. – В: Новое в зарубежной лингвистике, вып. VIII. Лингвистика текста. Москва, Прогресс.
- Золотова 1979: *Золотова, Г. А.* (отв. ред.). Синтаксис текста. Москва, Наука.
- Матезиус 1967: *Матезиус, В.* О так называемом актуальном членении предложения. – В: Пражский лингвистический кружок. Москва, Прогресс.
- Москальская 1981: *Москальская, О. И.* Грамматика текста. Москва, Высшая школа.
- Палек 1978: *Палек, Б.* Кросс-референция: к вопросу о гиперсинтаксисе. – В: Новое в зарубежной лингвистике, вып. VIII. Лингвистика текста. Москва, Прогресс.
- Поспелов 2010: *Поспелов, Н. С.* Сложное синтаксическое целое и основные особенности его структуры. – В: Поспелов, Н. С. Мысли о русской грамматике. Избранные работы. Изд. 2. Москва, Наука.

- Солганик 1973: *Солганик, Г. Я.* Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое). Москва, Высшая школа.
- Теньер 1988: *Теньер, Л.* Основы структурного синтаксиса. Москва, Прогресс.
- Хайдольф 1978: *Хайдольф, К. Э.* Контекстные отношения между предложениями в генеративной грамматике. – В: Новое в зарубежной лингвистике, вып. VIII. Лингвистика текста. Москва, Прогресс.
- Хэллидей 1978: *Хэллидей, М. А. К.* Место „функциональной изреченской перспективы предложения“ в системе лингвистического описания. – В: Новое в зарубежной лингвистике, вып. VIII. Лингвистика текста. Москва, Прогресс.
- Bajzиковá 1979: *Bajzиковá, E.* Uvod do textovej syntaxe. Bratislava, Filozofická fakulta Univerzity Komenského.
- Beaugrande, Dressler 1981: *de Beaugrande, R. A., W.-U. Dressler.* Einführung in die Textlinguistik. Tübingen, Niemeyer.
- Boost 1949: *Boost, K.* Der deutsche Satz. Die Satzverflechtung. – Deutschunterricht, № 3.
- Daneš 1968: *Daneš, F.* Typy tematických posloupnosti v textu. – Slovo a slovesnost, № 2.
- Dressler 1970: *Dressler, W.* Modelle und Methoden der Textsyntax. – Folia Linguistica, № 4.
- Halliday, Hasan 1976: *Halliday, M. A. K., R. Hasan.* Cohesion in English. London, Longman.
- Harweg 1968: *Harweg, R.* Pronomina und Textkonstitution. München, Wilhelm Fink Verlag.
- Hendricks 1972: *Hendricks, W. O.* Zum Begriff „über die Satzgrenze hinaus“. – In: Literaturwissenschaft und Linguistik, Bd. 2. Frankfurt am Main.
- Mistik 1975: *Mistik, J.* Struktura textu. Bratislava, Metodicko-výskumný kabinet Čs. Rozhlasu.
- Palek 1971: *Palek, B.* Hyper-Syntax as a Potential Typological Parameter. – In: Travaux Linguistiques de Prague, Vol. 4, Prague.

REFERENCES

- Bajzиковá 1979: *Bajzиковá, E.* Uvod do textovej syntaxe. Bratislava, Filozofická fakulta Univerzity Komenského.
- Beaugrande, Dressler 1981: *de Beaugrande, R. A., W.-U. Dressler.* Einführung in die Textlinguistik. Tübingen, Niemeyer.
- Boost 1949: *Boost, K.* Der deutsche Satz. Die Satzverflechtung. – Deutschunterricht, № 3.
- Daneš 1968: *Daneš, F.* Typy tematických posloupnosti v textu. – Slovo a slovesnost, № 2.
- Dobrevá, Savová 1994: *Dobrevá, E., I. Savová.* Problemi na izgrazhdaneto na teksta. Shumen, Glauks.
- Dobrevá, Savová 2000: *Dobrevá, E., I. Savová.* Tekstolingvistika. Uvoden kurs. Shumen, Universitetsko izdatelstvo “Episkop Konstantin Preslavski”.
- Dobrevá, Savová 2009: *Dobrevá, E., I. Savová.* Tekst i diskurs. Terminologichen

- spravochnik. Veliko Tarnovo, Faber.
- Dressler 1970: *Dressler, W.* Modelle und Methoden der Textsyntax. – *Folia Linguistica*, № 4.
- Dressler 1978: *Dressler, V.* Sintaksis teksta. – In: *Novoe v zarubezhnoi lingvistike*, vyp. VIII. *Lingvistika teksta*. Moskva, Progress.
- Halliday 1978: *Halliday, M. A. K.* Mesto “funktsional'noi izrechenskoj perspektivy predlozheniia” v sisteme lingvisticheskogo opisaniia. – In: *Novoe v zarubezhnoi lingvistike*, vyp. VIII. *Lingvistika teksta*. Moskva, Progress.
- Halliday, Hasan 1976: *Halliday, M. A. K., R. Hasan.* Cohesion in English. London, Longman.
- Harweg 1968: *Harweg, R.* Pronomina und Textkonstitution. München, Wilhelm Fink Verlag.
- Haydolf 1978: *Haydolf, K. E.* Kontekstnye otnosheniia mezhdru predlozheniiami v generativnoi grammatike. – In: *Novoe v zarubezhnoi lingvistike*, vyp. VIII. *Lingvistika teksta*. Moskva, Progress.
- Hendricks 1972: *Hendricks, W. O.* Zum Begriff „über die Satzgrenze hinaus”. – In: *Literaturwissenschaft und Linguistik*, Bd. 2. Frankfurt am Main.
- Matezius 1967: *Matezius, V.* O tak nazyvaemom aktual'nom chlenenii predlozheniia. – In: *Prazhskii lingvisticheskii kruzhok*. Moskva, Progress.
- Mistrik 1975: *Mistrik, J.* Struktura textu. Bratislava, Metodicko-výskumný cabinet Čs. Rozhlasu.
- Moskal'skaia 1981: *Moskal'skaia, O. I.* Grammatika teksta. Moskva, Vysshaia shkola.
- Palek 1971: *Palek, B.* Hyper-Syntax as a Potential Typological Parameter. – In: *Travaux Linguistiques de Prague*, Vol. 4, Prague.
- Palek 1978: *Palek, B.* Kross-refepentsiia: k voprosu o gipersintaksise. – In: *Novoe v zarubezhnoi lingvistike*, vyp. VIII. *Lingvistika teksta*. Moskva, Progress.
- Pospelov 2010: *Pospelov, N. S.* Slozhnoe sintaksicheskoe tseloe i osnovnye osobennosti ego struktury. – In: *Pospelov, N. S.* Mysli o russkoj grammatike. *Izbrannye raboty*. Izd. 2. Moskva, Nauka.
- Solganik 1973: *Solganik, G. Ia.* Sintaksicheskaiia stilistika (slozhnoe sintaksicheskoe tseloe). Moskva, Vysshaia shkola.
- Tesnière 1988: *Tesnière, L.* Osnovy strukturnogo sintaksisa. Moskva, Progress.
- Zolotova 1979: *Zolotova, G. A.* (otv. red.). Sintaksis teksta. Moskva, Nauka.

✉ Проф. д.ф.н. Ивелина Савова
Катедра по български език
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
ул. „Университетска“ 115А, 9700 Шумен, България

✉ Prof. Ivelina Savova, DSc
Department of Bulgarian Language
Konstantin Preslavski University of Shumen
115A Universitetska St., Shumen 9700, Bulgaria